FONETIKA VA FONOLOGIYA.FONEMALARNING PARADIGMALARI.

Muallif: Xoshimjonova Nodiraxon

Termiz Davlat Universiteti 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar:Kultayeva F.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tilshunoslik fani bo‘yicha Fonetika-Fonologiya va fonemalarning paradigmalari bo‘yicha ma’lumotlar,olimlarning shu mavzular bo‘yicha aytib o‘tgan fikrlari berib o‘tilgan.Bu maqoladan siz Fonetikada nutqdagi tovush o‘zgarishlari va almashinishi,urg‘u va uning turini ham o‘rganishini,Fonologiya esa til tovush qurilishining struktur va funksional qonuniyatini o‘rganishini va fonemalar bir necha turlarga bo‘linib,bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini bilishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar: fonetika,fonologiya,unli,undosh,fonema,tovush,ta’limot, predmet,manba,talaffuz,akustik tabiat.

Аннотация. В данной статье представлена информация о парадигмах фонетики-фонологии и фонемы в области лингвистики, а также мнения ученых по этим вопросам. Из статьи можно узнать, что фонетика изучает звуковые изменения и чередования в речи, а также ударение и его типы, в то время как фонология изучает структурные и функциональные законы звукостроения языка, и что фонемы делятся на несколько типов и обладают рядом свойств.

Ключевые слова: фонетика, фонология, гласный, согласный, фонема, звук, обучение, предмет, источник, произношение, акустическая природа.

Annotation. This article provides information on the paradigms of Phonetics-Phonology and phonemes in the field of Linguistics, as well as the opinions of scientists on these topics. From this article, you can learn that Phonetics studies sound changes and alternations in speech, stress and its types, while Phonology studies the structural and functional laws of the sound

construction of language, and that phonemes are divided into several types and have a number of properties.

Keywords: phonetics, phonology, vowel, consonant, phoneme, sound, teaching,subject, source, pronunciation, acoustic nature.

Lisoniy sath sirasida fonetika eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy asos bo‘luvchi birlikni beradigan sath sifatida ajralib turadi. Insonning nutq faoliyati sezgi a’zolari asosida his qilinuvchi nutq birliklari — tovush yoki tovushlar tizimi vositasida ro‘yobga chiqadi. Nutq tovushi o‘zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Ular quyidagilar:

a) talaffuz a’zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat);

b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (fizik, akustik jihat);

d) kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funksional, sotsial, lisoniy jihat).

Nutq tovushining haqiqiy va muhim jihati – uning funksional aspekti. Tilshunoslikda aytilgan uch jihatni yaxlitlikda o‘rganish yoki ajratgan holda tadqiq qilish masalasida bir xillik yo‘q. Ba’zi mutaxassislar nutq tovushining fiziologik tomoni biologiya, akustik jihati fizika fanining o‘rganish predmeti bo‘lib, tilshunos uning faqat funksional tomoninigina tekshirishi lozim degan fikrni ilgari sursa, ayrimi har uchala jihat bir-biridan ajralmas, ularni yaxlitlikda o‘rganmoq kerak degan aqidaga tayanadi. Ana shu ikki qarash kurashi natijasida tilshunoslikda ikki – fonetika va fonologiya sohalari ajraldi.

Pirovard natijada fonetika nutqiy variant (xususiylik)ni, fonologiya esa lisoniy invariant (umumiylik)ni tadqiq qilish bilan mashg‘ul bo‘ladigan bo‘ldi.

Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o‘rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (gr. *phonetikos* – tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o‘laroq, nafaqat o‘rganish

manbaining funksional tomonini, balki nutq tovushini hosil qiluvchi talaffuz apparatini, shuningdek, ularning akustik xossasini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohalari, adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.. Bu fanlardan farqli o‘laroq, fonetika tovushga so‘z, qo‘shimcha va gapga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi.

Fonetika nutqdagi tovush o‘zgarishlari va almashinishini, urg‘u va uning turini ham o‘rganadi. Fonetikani o‘rganish imlo (orfografiya), to‘g‘ri talaffuz (orfoepiya) me’yorini yaxshi o‘zlashtirib olishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedagogikada nutqiy nuqson diagnostikasi va uni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Umumiy fonetika. Inson talaffuz apparatining imkoniyatidan kelib chiqqan holda nutq tovushi hosil qilishning umumiy shartlari (masalan, hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra lab, til, bo‘g‘iz undoshlarining farqlanishi, hosil bo‘lish usuliga ko‘ra portlovchi, sirg‘aluvchi, portlovchi-sirg‘aluvchi tovush xossalarining aniqlanishi kabilar), shuningdek, tovushning umumiy akustik xossalari o‘rganiladi. Qisman artikulyatsion,

qisman akustik belgiga tayangan holda nutq tovushining universal, shuningdek, farqlovchi belgilariga tayanadigan ichki tasnifini berish bilan ham shug‘ullanadi. Umumiy fonetika tovushning birikish qonuniyatlari, bir tovushning ikkinchisiga ta’siri

xususiyatini (akkomodatsiya va assimilyatsiyaning turli ko‘rinishlari), bo‘g‘inning tabiati, bo‘g‘inda tovushning birikish qonuniyati, bo‘g‘inga bo‘linish shartlari, so‘zlarning fonetik tuzilishi, qisman urg‘u va singarmonizm masalalarini ham

tekshiradi. Umumiy fonetika intonatsiya uchun qo‘llaniladigan vosita (tovush balandligi, kuchi (intensivligi), cho‘ziqligi, tezligi tempi), pauza, tembr kabi masalalarni ham o‘rganadi.

Xususiy fonetikada yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy va muosir, sinxron va diaxron, tasviriy va eksperimental kabi ko‘rinishlarda ish yuritadi.

Qiyosiy fonetika bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo‘lmagan tilning yoxud bir qancha dialekt va shevaning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o‘zgarish va boshqa hodisalarni qiyosiy aspektda tekshiradi.

Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig‘idagi vaziyatni egallaydi.

Nutq tovushlarining hosil bo‘lish mexanizmini o‘rganish 17-asrda boshlangan bo‘lib, bu hol karsoqovlarni o‘qitish ehtiyojidan kelib chiqqan (ispaniyalik X. P. Bonet, angliyalik J. Uilkins, niderlandiyalik I. Amman asarlari). Tilningtovush tomonini har jihatdan lintvistik nuqtai nazardan o‘rganish birinchi marta nemis olimi E. Ziversning „Tovush fiziologiyasi asoslari“ (1876, 2nashri „Fonetika asoslari“ deb nomlanadi, 1881) asarida kuzatiladi. Rossiyada umumiy fonetikaning rivojiga I. A. Boduen de Kurtene va uning shogirdlari V.A. Bogoroditskiy va L. V. Shcherbalar o‘z asarlari bilan muhim hissa qo‘shdilar.

Fonetika tilning boshqa sohalari bilan bog‘liq, chunki tovush, urg‘u va ohangsiz bo‘g‘in, so‘z, so‘z birikmasi va ran bo‘lmaydi. Shu tufayli fonetika leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog‘liq til bosqichi deb qaraladi. O‘zbek tili fonetikasi ham chuqur o‘rganilmoqda. O‘zbek tilining tasviriy fonetikasini tadqiq qilishda V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, fonetika Abdullayev, A. G‘ulomovlar; o‘zbek tili fonetikasini 60-yillar oxiridan eksperimental o‘rganishda A. Mahmudov va S. Otamirzayevalar; o‘zbek tilining

tarixiy fonetikasini o‘rganishda fonetika Abdullayev, G‘. Abdurahmonov, A. Rustamov, Q. Mahmudov, H. Ne’matov, E. Umarovlarning xizmatlari katta.

Fonologiya (gr. *phone* – tovush, *logos* – ta’limot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushining fiziologik-akustik (fizik) tomonidan funksional (lingvistik)tomonini farqlash ehtiyoji bilan paydo bo‘ldi. Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funksional qonuniyatini o‘rganuvchi soha, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektda o‘rganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi bo‘lganligi kabi, fonologiyaning birligi – so‘zlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvuri. Har bir fonema kishi ongida umumiy farqlovchi xususiyati asosida vujudga kelgan maxsus «akustik portret» yoki «tovush obrazi» sifatida yashaydi. Bu farqlovchi belgi tovushning artikulyatsion va akustik belgisi asosida vujudga keladi hamda barqarorlashadi.

Boshqa lisoniy birlik kabi fonema ham paradigmatik va sintagmatik munosabatda yashaydi. Bu *fonologik paradigmatika* va *fonologik sintagmatika* deyiladi.

O‘zaro qarama-qarshi belgiga ega bo‘lgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi *fonologik paradigma*, fonemalarning o‘zaro munosabati *fonologik paradigmatik munosabat* deyiladi.

Fonologik paradigmaning markazida fonologik ziddiyat turadi. Fonologik ziddiyat (oppozitsiya) fonemaning farqli belgilarini o‘zida ifodalaydi.

O‘zbek tili fonologiyasini o‘rganishda Ye.D. Polivanov, V. V. Reshetov, A. Nurmonov, A. Abduazizov va boshqalarlarning ilmiy ishlari ayniqsa ahamiyatlidir.

Fonologiya ham fonetika kabi umumiy fonologiya, xususiy fonologiya, tarixiy (diaxronik) fonologiya va tasviriy (sinxronik) fonologiyaga bo‘linadi. Umumiy fonologiya fonemaning mohiyati, fonemalar o‘rtasidagi hamda fonema va tovush o‘rtasidagi munosabatlarni, fonemaning morfema va so‘zga bo‘lgan pog‘onali munosabatini o‘rganadi; tilning fonologik (fonematik) tarkibini aniqlashning metod va tamoyillarini belgilaydi. Xususiy fonologiya, umumiy fonologiyaning metod va tamoyillariga asoslangan holda, u yoki bu tilning fonologik tizimini o‘rganadi; o‘z navbatida, umumiy fonologiyaga material beradi. Tarixiy fonologiya ma’lum bir til fonologik tizimining tarixiy taraqqiyotini, tasviriy fonologiya esa tarixiy taraqqiyot jarayonidagi muayyan bir davrning fonologik tizimini o‘rganadi.

Ruschex tilshunosi N. S. Trubetskoyning aniqlashicha, fonologiya bilan fonetika o‘rtasidagi o‘zaro munosabat shundan iboratki, har qanday fonologik tavsifning ibtidosi ma’no farqlovchi tovushiy ziddiyatlarni aniqlashdir; fonetik tavsif esa boshlang‘ich nuqta va moddiy asos sifatida qabul qilinadi.

Fonema (yun. phonema — tovush) — til tovush qurilishining ma’noli birliklar — morfemalar tanib olish va farqlash uchun xizmat qiladigan birligi; o‘z navbatida, morfemalarning eng kichik tarkibiy qismi sifatida so‘zlarni ham o‘zaro ajratadi va farqlaydi. U faqat so‘z va morfemalar tarkibidagina muayyan ma’noga, ma’no farqlash xususiyatiga ega bo‘ladi. Mas, o‘zbek tilida k Fonemasi yaqin til orqa, portlovchi jarangsiz undosh tovush bo‘lib, chuqur til orqa, sirg‘aluvchi, jarangli g‘, lablab, portlovchi, jarangli b Fonemalaridan farqlanadi. Fonema qandaydir eng sodda element emas, chunki bir paytning o‘zida mavjud belgilardan iborat birlikdir.

Fonemaning belgilari farqlovchi (differensial) va farqlanmaydigan (integral) turlarga bo‘linadi. Farqlovchi belgilariga ko‘ra, Fonemalar oppozitsiyalar (zidlanishlar) hosil qiladi. Farqlanadigan fonemalar pozitsiya, ya’ni uning o‘z

artikulyatsiyasi bilan aniq talqin etish uchun qulay sharoit - kuchli pozitsiya deb nomlansa, farqlanmaydigan fonemalar, boshqa bir Fonema bilan mos tushib qoladigan pozitsiya, sharoit kuchsiz pozitsiya deb ataladi. Kuchli pozitsiyada Fonema morfema va so‘zlarni farqlash vazifasiga (semasiologik vazifaga) ega bo‘ladi, kuchsiz pozitsiyada esa Fonema bunday vazifaga ega bo‘lmaydi. O‘zbek tilida unlilar oldidan kelgan undoshlar ko‘pincha kuchli pozitsiyada (may, bola, mola, qozon, dor, gul), so‘z oxiridagi jarangli va jarangsiz Fonemalar kuchsiz pozitsiyada (tob, sud, maqsad, bug‘, barg) bo‘ladi. Kuchsiz pozitsiyada Fonemaning turli variantlari yuzaga chiqadi, kuchli pozitsiyada esa uning asosiy ko‘rinishi o‘zining barcha farqlovchi belgilari bilan namoyon bo‘ladi. Tafovuti, farqi birgina Fonemaga tayangan morfema va so‘zlar juftligida Fonema ayniqsa aniq bilinadi (qo‘l—so‘l, chol— chal—cho‘l). Fonemaning mavjudligi yoki yo‘qligi ham morfema va so‘zlarni farqlashi mumkin (darmon—armon, uni—unni).

Fonemaning farqlovchi belgilari juda xilma-xil, lekin har bir tilda ularning to‘plami cheklangan bo‘ladi. Masalan, rus tilida undoshlarning qattiqlik—yumshoqlik belgisi farqlovchi belgi hisoblansa, o‘zbek va fransuz tillarida bu belgi deyarli ahamiyatsiz, ya’ni farqlovchi belgi emas. Muayyan bir Fonemani ro‘yobga chiqaruvchi barcha tovushlar uning allofonlari (yun. allos — boshqa va ...fon - tovush) deyiladi. Ular Fonemaning variantlari o‘laroq uning asosiy ko‘rinishiga o‘xshamasligi mumkin.

Hozirgi termin ma’nosidagi "Fonema" tushunchasi, shuningdek, fonologiya nazariyasi birinchi marta 19-asrning 70—80 yillarida rus-polyak tilshunosi Boduen de Kurtene tomonidan ishlab chiqilgan. Fonemafonologiya va morfonologiyaning o‘rganish obyektidir.

Unli fonemalar paradigmasi. Tilning ko‘tarilish darajasi (yuqori, o‘rta, quyi) va lablanish-lablanmaslik – kuchli pozitsiyadagi unli fonemalarning asosiy,

sistema hosil qiluvchi belgisi. Unlilarning til gorizontal holatiga ko‘ra (old qator, o‘rta qator va orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar nutqiy yondosh tovush ta’sirida o‘zgarib turadi. Masalan, *q* undoshi bilan sintagmatik munosabatida *a* unlisi til orqalik xossasiga ega bo‘lsa, *k* undoshi qurshovida o‘z holatini saqlaydi.

Unli fonemalarning asosiy belgilariga ko‘ra tasnifi quyidagicha:

Unli fonemalar	Asosiy belgilari				
	Tilning ko‘tarilish darajasi			Lablanish belgisi bor-yo‘qligi	
	Yuqori	O‘rta	Quyi	Lablangan	Lablanmagan
i	+				+
U	+			+	
O‘		+		+	
O			+	+	
E		+			+
A			+		+

Tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra unli fonemalar uch pog‘onali, lablanish belgisiga ko‘ra ikki pog‘onali sistemani hosil qiladi.

Unli fonema yaxlit tizimni tashkil etib, bu tizim ham o‘z navbatida tizimchalarga bo‘linadi. *i* va *u* fonemalari «yuqori tor» belgisi ostida birlashib, bunday belgiga ega bo‘lmagan fonemalardan ajraladi. Biroq *i* va *u* kichik paradigmasi a’zolari farqlovchi belgilari (*i* – lablanmaganlik va *u* – lablanganlik belgilari) asosida o‘z mustaqilliklarini saqlab qoladi va ziddiyatda turadi. *e* – *o‘* tizimchasi «o‘rta keng» belgisiga ko‘ra *i* – *u*

tizimchasidan ham, *e* – *o* tizimchasidan ham farqlanadi. Demak, unli fonemaning har biri ikki belgidan iborat:

i – yuqori, lablanmagan

u – yuqori, lablangan

e – o‘rta, lablanmagan

o‘ – o‘rta, lablangan

a – quyi, lablanmagan

o – quyi, lablangan.

Tilning ko‘tarilish darajasi birlashtiruvchi belgi bo‘lganda (masalan, *i, u* unlilari «torlik» belgisi ostida birlashadi) lablanganlik-lablanmaganlik farqlovchi belgi sanaladi: *i* – lablanmagan, *u* – lablangan. «Lablanganlik» birlashtiruvchi belgi bo‘lganda, tilning ko‘tarilish darajasi farqlovchi belgi sanaladi.

Masalan, *i, e, a* unlilari «lablanmaganlik» umumiy birlashtiruvchi belgisiga ega, biroq «yuqori» (*i*), «o‘rta» (*e*), «quyi» (*a*) lik belgilari bu fonemalarning farqlovchi belgilari sanaladi.

Ma’lum bo‘ladiki, o‘zbek tilida unli fonemalar bir belgi asosida uch (tor, o‘rta, keng) va ikki a’zoli ziddiyatni (lablangan, lablanmagan), ikki belgi («tilning ko‘tarilish darajasi» va «lablanganlik-lablanmaganlik») asosida olti a’zoli ziddiyatni hosil qiladi.

Undosh fonemalar paradigmasi. Kuchli ziddiyatdagi undosh fonemalarni farqlovchi asosiy belgi quyidagilar hisoblanadi:

a) hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra;

b) hosil bo‘lish usuliga ko‘ra;

d) ovoz va shovqin ishtirokiga ko‘ra.

Hozirgi o‘zbek tilida 24 ta undosh fonema bo‘lib, ularni yuqorida sanab o‘tilgan belgilari bilan quyidagicha ko‘rsatish mumkin: (2-jadvalga qarang).

Boshqa sath birliklarida bo‘lgani kabi, fonemalarning asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo‘lmaganlarga ajraladi.

Ziddiyatda turgan fonemaning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo‘lmagan belgi – *korrelyativ belgi*. Masalan, *b – p* zidlanishda jarangli-jarangsizlik korrelyativ belgidir. Ammo til oldi va portlovchilik belgisi har ikkala fonema uchun ham xos bo‘lganligi sababli korrelyativ bo‘lmagan belgi deyiladi.

Shuningdek, *h* undoshida jarangsizlik belgisi mavjud. Ammo shu belgi asosida uni boshqa fonema bilan zid qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki *p* fonemasining

jarangli jufti *b* fonemasi. *h* fonemasining esa jarangli jufti o‘zbek tili fonologik tizimida mavjud emas.

O‘zbek tilidagi 8 ta fonema uchun «jarangli-jarangsizlik» korrelyativ belgi hisoblanadi: *b – p, d – t, k – g, s – z, j – ch, j – sh, g‘ – q, v – f* «Jarangli-jarangsizlik» belgisi asosida korrelyativ munosabatga kirishmaydigan fonemalarning jarangli yoki

jarangsiz jufti bo‘lmaydi. Masalan: *l, m, y, x, h, n, r, ng*.

Nutqda lisoniy ziddiyatlar so‘nishi mumkin. Fonemaning asosiy korrelyativ belgilari farqlovchi belgi hisoblanadi. Masalan, *s* fonemasining jarangsizlik, *z* fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgidir. Undosh fonemada ham asosiy belgi farqlovchilik darajasida bo‘lmasligi mumkin. Masalan, *m* fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgi sanaladi. Chunki fonema xuddi shu belgisi asosida boshqa fonema bilan ziddiyatli juftlik hosil qila olmaydi.80 Undosh fonemalar artikulyatsion o‘rniga ko‘ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirishadi:

a) «lab-lab – til oldi»: *p – t; b – d; m – n; f – s; v – z; f – sh; v – l; v – r;*

b) «lab-lab – til o‘rta»: *f – y; v – y;*

d) «lab-lab – til orqa»: *p – k; b – k; f – x; v – g;*

e) «lab-lab – bo‘g‘iz»: *f – h; v – h;*

f) «til oldi – til orqa»: *t – k; t – q; d – g; s – x; z – g; n – g*.

Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatda bo‘ladi: a) «portlovchi-sirg‘aluvchi»: *p – f; b – v; t – s; d – z; t – sh; k – x*.

Ayrim fonemalar affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyatda bo‘ladi: *t – ng, d – dj*.

Fonema funksional qo‘llanishdan tashqarida amal qiladigan, muayyan tovushlar guruhidan umumlashtiriladigan mavhum tovush tipi emas. U muayyan funksiya bajaradigan tovushlar umumlashmasi. Biroq fonemani «sof funksiya» bilan ham

chegaralab qo‘ymaslik lozim. Chunki u eshitish a’zosiga ta’sir qiladigan va funksiya bajaradigan birlik. Biroq har ikkala xossasini ham varianti – tovush orqali namoyon qiladi. Fonema va uning varianti bo‘lgan nutq tovushi qanday munosabatda bo‘lsa, yozma nutqda fonemaning grafik ifodasi va yozma tovush shunday munosabatda bo‘ladi.

Fonemani talaffuz qilib va eshitib bo‘lmaganligi kabi, fonemaning grafik ifodasi ham ongda shartli ravishda o‘rinlashgan. Talaffuz qilgan birligimiz fonema emas, balki tovush bo‘lganligi kabi, *b* tarzida qog‘ozga yozganimiz ham grafema (fonema ifodasi) emas, balki harf (tovush ifodasi)dir. Ongimizdagi *b* grafemasi barcha *b* harflari uchun invariant ekan, birorta harf ham grafemaning barcha xossalarini birdaniga va

umuman namoyon qila olmaydi. Har qanday harf individual, variant xossani o‘zida mujassamlashtiradi.

Harf grafema varianti bo‘lganligi kabi, bir vaqtning o‘zida fonema variantining ifodasi. Har qanday tovush fonema varianti, har qanday harf grafema varianti.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayev R.R,Mengliyev B.R,Boqiyeva G.H,Qurbonova M.M,Yunusova Z.Q,Abuzalova M.Q.- “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”-Toshkent-2010;

2. Шадиева Д. К. Изучение характера изменений норм русского языка //Ученый XXI века. – 2022. – №. 8 (89). – С. 27-32.

3. Шадиева Д. К. Экстраполяция и изучение тенденций на изменение норм русского языка //Современные проблемы филологии. – 2022. – С. 133-138.

4. https://www.google.com/search?q=fonologiya+haqida+malumot&oq=fonologiya+h&aqs=chrome.1.69i57j0i512j0i22i30l8.25427j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8